УДК 159.922

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ БІОДЕТЕРМІНІЗМУ)

GENDER ASPECTS OF SOCIAL IDENTITY (THE PHILOSOPHICAL CONCEPT OF BIODETERMINISM)

Шевченко З. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри *філософії* та релігієзнавства, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна), e–mail: shevchenko.zoe@gmail.com

Shevchenko Z. V.,
Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Relational Studies, Bohdan Khmelnitsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine), e–mail: shevchenko.zoe@gmail.com

Виявлено, що попри усі спроби подолати визнання біологічної визначеності поведінки людини загалом і зокрема її гендерного самовизначення, щоразу у іншому вигляді ця визначеність постає як факт. **Методологією** *дослідження є філософська критика біодетермінізму. Попри усі крайнощі біодетермінізму, звернення до біологічних засад соціальної ідентичності особистості є неминучим.* **Метою** *статті є виявити біологічну складову визначення множинності ідентичності особистості як її соціальної ідентичності. Філософська концепція статі, запропонована Лу Саломе, може розглядатися як вихідна точка для подальших філософських пошуків біологічних засад множинної соціальної ідентичності. Розвиток екзистенціалізму у XX столітті йшов шляхом, на якому у екзистенції людини загалом все більшою мірою вбачали ті риси, які Лу Саломе віднаходила і фіксувала, як специфічні для буття жінкою. На поверхні екзистенції виявляли риси буття чоловіком, тоді як мірою заглиблення у власне буття особистості вона все більше набувала фемінних характеристик. Це відкриває перспективу подальшої переоцінки деяких філософських концепцій гендеру – як тих, що надають біологічним засадам гендеру надмірного значення, так і тим, які прагнуть нівелювати вплив цих засад та ігнорувати їх.*

Ключові слова: *соціальна ідентичність, гендер, стать, біодетермінізм, екзистенціалізм.*

The article reveals that, in spite of all attempts to overcome the recognition of the biological determinacy of human behavior in general and in particular its gender self–determination, each time in another form, this certainty appears to be a fact. **Methodology** *of research is the philosophical critique of biodeterminism. Despite all the extremes of biodeterminism, the appeal to the biological foundations of social identity of an individual is inevitable.* **The purpose** *of the article is to identify the biological component of the definition of the multiplicity of the identity of a person as its social identity. The philosophical concept of sex, proposed by Lou Salome, can be regarded as the starting point for further philosophical quest for the biological foundations of multiple social identities. The development of existentialism in the twentieth century followed a path where, in general, the human existence extensively saw the features that Lu Salome found and fixed as specific to being a woman. On the surface of the existence manifested the features of being a man, while the extent of the deepening in the actual existence of personality, it increasingly acquired feminine characteristics. This opens the prospect of a further reappraisal of some philosophical concepts of gender – both those that overestimate the biological principles of gender excess and those that seek to level off the influence of these principles and ignore them.*

Keywords: *social identity, gender, sex, biodeterminism, existentialism.*

Попри усі спроби подолати визнання біологічної визначеності поведінки людини загалом і зокрема її гендерного самовизначення, щоразу у іншому вигляді ця визначеність дається взнаки. Вочевидь, попри усі крайнощі біодетермінізму, звернення до біологічних засад соціальної ідентичності особистості є неминучим. При цьому виявляється, що навіть множинність ідентичності особистості як її соціальної ідентичності також має під собою у тому числі й біологічну основу.

З усіх дослідників теми статі і гендеру Лу Саломе й донині є чи не найбільш нетиповою. На противагу спрощеним уявленням про повну гармонію як знаходження спільного між закоханими, Саломе навпаки, стверджує, що люди завжди закохуються у несхожих, протилежних нам людей, саме тому «кохання є вічною боротьбою, ворожнечею між статями… в коханні зустрічаються дві протилежності, два світи, між якими немає мостів і не може бути ніколи» [11, с. 37]. На перший погляд, це виглядає нелогічно, адже для того, щоб порозумітися, краще було б закохуватися в схожого на себе, з яким легше було б налагодити комунікацію та побудувати будь–які стосунки. Проте згадаємо інцест, який є неприродним для людства саме через оцю надмірну схожість між родичами, яка навпаки спричиняє великі проблеми для продовження роду.

Саме тому в коханні людей так сильно тягне до протилежних їм, яких вони ніби й не обирали для себе: «Стосовно об'єкта нашого кохання, то не ми відкриваємо його, як і не ми вибираємо його для себе – ми обираємо в ньому лише те, що як раз необхідно нам для того, щоби це відкрилось в нас самих. Саме тому кохання та творчість у своєму корені тотожні» [11, с. 42]. Таким чином, ідея Саломе полягає у тому, що в коханні люди справді знаходять «другу половинку», яка доповнює їх, яка має ті якості і здібності, яких їм так сильно не вистачає. Саме тому найбільш гармонійні та довготривалі пари – це ті, в яких кожен робить для свого коханого те, що він сам без допомоги не може зробити. Можна спостерігати це навіть на побутовому рівні: хтось ненавидить телефонувати, особливо на незнайомі номери, коли треба домовлятися про доставку чи щось подібне, але кохана людина зробить це для своєї половинки без проблем. Тут явно маємо пару інтроверта та екстраверта. Саме тому, коли екстраверту, який легко спілкується з незнайомцями телефоном, виявляється страшенно некомфортним сплачувати за комунальні послуги, в той час як його половинка–інтраверт, навпаки, залюбки заповнює квитанції кожного місяця та веде усі рахунки. Вони доповнюють одне одного, допомагають одне одному як на такому, побутовому і, здавалось б, неважливому рівні, так і в більш складних життєвих ситуаціях. На жаль, багато пар розходяться саме через те, що не вміють допомагати один одному та підтримувати один одного навіть у дрібницях.

Саломе власним життям не лише підтвердила цю, здавалося би, просту істину, але концептуалізувала своє власне життя, регламентуючи власну поведінку та поведінку закоханих у неї (серед яких був і Фрідріх Ніцше) [3]. У своїй статті про онтологію буття жінкою Саломе утверджує навіть не біологічну, а екзистенційну основу буття жінкою, відмінність від буття чоловіком для неї є онтологічною: «…на відміну від чоловіка, який рветься уперед і розриває себе у цьому прагненні,

в жінці дія і буття збігаються разом, усі її окремі вчинки є нічим іншим, як великою мимовільною дією самого буття» [12, с. 31]. Втім, така відмінність якщо і драматична, однак аж ніяк не є трагічною – її долає кохання.

Звичайно, що саме тому, що люди закохались один в одного через цю протилежність, то не слід розчинюватися один в одному, тобто повністю копіювати свого коханого та його якості. «Тільки той, хто повність залишається самим собою, може сподіватися на довге кохання, тому що лише у всій повноті життя він може символізувати для іншого *життя*, лише його можна сприймати як сила цього життя» [11, с. 43–44]. Історія, література, кіно, театр знають багато прикладів того, як чоловік чи жінка настільки закохуються, що все своє життя присвячують своїй половинці, забуваючи про себе, і тоді іншому стає нудно бути поряд з таким же, як він сам або навіть лише із власною тінню. Насправді завжди слід пам'ятати, що ми закохуємось в іншу Особистість, як і вона в нашу Особистість, і лише завдяки взаємодії двох незалежних, унікальних Особистостей можливо справжнє кохання. «Сучасна людина вже краще знає, що люди ніколи один одним не «володіють», що вони отримують або втрачають один одного в будь–який момент життя, що кохання взагалі існує лише в їхній фактичному спонтанному впливі» [11, с. 45]. Інша людина не буде з нами вічно тільки тому, що колись нас покохала. Кохання – це не одна подія, це вічний розвиток та шлях, який має свої підйоми та спади. Завжди слід разом працювати над відносинами, привносити в них щось нове і спільне, разом розвиватися, рухатися далі і підтримувати один одного на цьому шляху.

Цікаво, що розвиток екзистенціалізму у XX столітті йшов шляхом, на якому у екзистенції людини загалом все більшою мірою вбачали ті риси, які Лу Саломе віднаходила і фіксувала, як специфічні для буття жінкою. На поверхні екзистенції виявляли риси буття чоловіком, тоді як мірою заглиблення у власне буття особистості вона все більше набувала фемінних характеристик.

Типовим прикладом такої несвідомої фемінізації буття людини є підхід позитивного екзистенціалізму Ніколо Абаньяно. Для нього, як і для всіх екзистенціалістів, людська екзистенція завжди знаходиться в стані кризи, яка розкриває свою сутність в таких межових ситуаціях життя, як смерть, страх, відчай, самотність. Екзистенціалізм загалом – це потужна філософська течія, яка відбиває настрій цілої епохи та цей настрій є феноменом віяння та явищем перехідним. Поетичні та мистецькі твори вже не знаходять такий смак у розкритті явищ нудьги та розпачу. Та чи існують інші можливості для людини здобути метафізичний досвід у переживанні своєї власної екзистенції? Людина приречена на самотність, такий духовний стан неможливо змінити. Невже дійсно життя є нічим іншим, як низкою кризових ситуацій? Якщо просто слідувати такому типу світосприйняття, то самогубство постає, як цілком правомірний вихід. Саме такі мотиви приховано присутні у філософії Мартина Гайдеґера [14], а на поверхню виходять у творчості Жана–Поля Сартра (2001) і особливо Альбера Камю (1998). Останній і сам власне життя закінчив самогубством. Екзистенційні філософи нового покоління, такі як Абаньяно та Отто фон Больнов (2001), говорять про «подолання екзистенціалізму» задля утвердження нового перспективного шляху розуміння існування. «Людина не повинна спрямовуватися до буття з претензією, що вона вхопить його і зможе коли б то не було панувати над ним повністю, не повинна плекати ілюзію, що вона буде належати до нього або ототожнити з ним, ілюзію, яка готує йому неминуче впадіння в сум'яття і відчай» [1, с. 292]. Навпаки, людина має повернутись обличчям до своєї здатності пошуку та упевнюватись в ній, а не розгублювати сенс. Позитивний шлях накопичення – в межах, встановлених людині – і стає шляхом самоствердження її як метафізичної сутності.

Реальністю, в якій може приховатись оголена людська самотність, може стати інша людина. Інший також містить у собі загрозу та її подолання, занурення у довіру, перехід на новий рівень відносин можуть не тільки складати сенс та зміст буття, а також піднести рівень довіри до світу. Отже, в таких опозиціях як комунікація та самотність, довіра та страх можливе подолання екзистенції. У вдячності та радісній погодженості людина може знайти притулок від нігілізму. Здатність до пошуку та творення, як результат визнання власної обмеженості, є вибором, що стверджує силу, а не слабкість та відкриває нові позитивні горизонти спільного буття.

У своїх попередніх дослідженнях ми вже зверталися до аналізу того, як історичний розвиток людства у XX столітті вивів на поверхню і визначив як все більш впливові гендерні проблеми соціального розвитку [16]. Цей фактичний розвиток підтвердив ті філософські провидіння призначення людини, які надала Лу Саломе на початку цього століття, і які згодом поступово конкретизували і варіювали екзистенційні філософи. Втім, на відміну від Саломе, яка підкреслювала онтологічну відмінність статей, гендерний вимір виявив тенденцію до нівелювання у соціальному сприйнятті статей, яке виглядає як їх фактичне нівелювання: «Глобалізаційні тенденції, стираючи межі між ґендерними стереотипами різних культурних просторів, все більше демонструють феномен уніфікації статей: одяг, догляд за тілом, структура споживання і дозвілля, спосіб життя, тощо – дані зрушення в тій чи іншій мірі є характерними для всіх індустріально розвинених суспільств» [16, с. 16–17]. У виробничій сфері суспільних відносин відбувається трансформація системи ґендерного розподілу праці у бік посилення деполяризації чоловічих та жіночих професій. Жінки та чоловіки опановують нові для власного ґендера види діяльності, зміцнюючи думку, що професіоналізм не має статі. Аналогічні зрушення відбуваються і у системі публічної влади, де чоловіки втрачають власну абсолютну монополію.

З деяким відставанням еволюціонують шлюбно–сімейні відносини. Демократична структура родини поступово замінює собою авторитарну, а разом із цим змінюється специфіка процесу ґендерної соціалізації дітей. Нероздільне навчання, нонсексистське виховання закладають основи андрогінної особистості та формують підвалини більш рівних і ширших кооперативних відносин між дорослими чоловіками та жінками в усіх сферах суспільного та особистого життя [16, с. 17].

Слід зауважити, що акцентуація на біологічних характеристиках людини як вирішально соціально значимих, яку називають біодетермінізмом і яка стала трендом не лише другої половини XX століття, але й значною мірою зберегла свій вплив і на сьогодні (хоча вже не стільки як гендерна проблематика як проблематика трансгуманізму [15], має своє ідейне походження у працях Лу Саломе – якщо не завжди свідомо, то в усякому разі фактично. Так, саме у Саломе зустрічаємо максимально біологізаторське перевитлумачення багатьох ідей Фридріха Ніцше. Саме фізичне постає для неї проборазом психічного і навіть духовного: «Органічна недиференційованість жіночого начала є водночас його творчою силою, і це можливо довести як на фізичному, так і на психічному рівні. Це той елемент, який має бути спрямованим на себе, щоби інший – чоловічий – звідси міг би втручатися в подальший розвиток; це те, до чого інший, більш диференційований елемент має весь час повертатися, у що він має занурюватися, щоби залишатися живим» [12, с. 30]. Ця доволі прозора метафорика живо нагадує даоські практики укорінення в бутті на шляху фізичного контакту чоловіка і жінки.

Біодетермінізм спочатку акцентує увагу на змінах у свідомості, а вже згодом виявляє біологічні причини цих змін. Зміни у структурі ґендерних ролей призводять до переосмислення та переоцінки стереотипів фемінності та маскулінності. Більшість соціально–значущих рис особистості вважаються зараз ґендерно–нейтральними (імпульсивність, егоїстичність, цинічність, підозрілість та ін.). Як зазначає російський філософ статі Ігор Кон, ідеальний тип «справжнього чоловіка», який завжди був умовним та проектувався в минуле, тепер остаточно втратив власну монолітність, а деякі його компоненти такі як, прояв фізичної сили та агресивність, що були актуальними на ранніх стадіях розвитку суспільних відносин, набули дисфункціонального характеру та є доречними тільки в окремих випадках (військові дії, спортивні змагання тощо). Це, в свою чергу, призводить до зміни уявлень про критерії чоловічої краси та межі чоловічої емоційної чутливості [8]. У праці «Вплив статевого диморфізму на зовнішню привабливість» Давид Перет із колегами на основі практичних досліджень доводить, що сучасні жінки надають перевагу чоловікам із більш фемінізованими рисами обличчя. Із більш маскулінізованим типом чоловіків респондентки пов'язують схильність до домінування, мужність та більш солідний вік. Посилення фемінізації автоматично пов'язується із добротою, емоційністю, порядністю, готовністю до співробітництва та турботою про дітей. Не висока оцінка маскулінізованих чоловіків свідчить про те, що в межах людської популяції існує відбір, направлений на послаблення статевого диморфізму [17].

Слід також відмітити, що процес уніфікації статей супроводжується посиленням терпимості по відношенню до гомосексуальних стосунків. Гомофобія в сучасному світі сприймається як відчуття власної неповноцінності, підсвідомий острах одностатевих зносин. Найбільш толерантне ставлення до гомосексуальності виявляють люди із вищою освітою незалежно від статі, а за демографічними показниками – жінки та молоді чоловіки. Такі тенденції не супроводжуються збільшенням чисельності людей, що ідентифікують себе геями, а сама сексуальна ідентичність перестає бути основною нормативною ознакою маскулінності та фемінності. Процес уніфікації статей з позиції соціального конструктивізму є неоднозначним. Стирання чітких меж між маскулінним і фемінним розкриває нові можливості для особистості у соціальному просторі, позбавляють її стереотипних обмежень, підкреслюють цінність, значущість кожної окремої особистості незалежно від її статі. З іншого боку, руйнування старої системи ґендерних ролей призводить до комунікативних збоїв, що дезорієнтують людину у ґендерному просторі та ускладнюють процес вибудовування міжособистісних стосунків як на соціальному, так і на особистому рівні. Зміна ціннісних пріоритетів країн, що активно змінюються під впливом тотальної глобалізації, негативно означується на їх демографічній ситуації. Однак, послаблення статевого диморфізму, з точки зору біодетермінізму не є проблемою. Негативні та позитивні наслідки цього явища – це лише органічна природна реакція на комфортне середовище існування людини. Чисельність людської популяції природним шляхом регулюється через уніфікацію статей, оскільки інші чинники (війни, епідемії, голод) відсутні. В якості підтвердження цієї теорії наводить приклад країн третього світу, де відбуваються зовсім протилежні тенденції [16, с. 18–19].

В контексті розгляду біоцентричних ідей в ґендерній теорії на особливу увагу заслуговує екофемінізм, який, у власну чергу, схиляється до філософії глибинної екології (deep ecology). Ключовим поняттям філософії глибинної екології виступає екоцентризм, що протиставляється антропоцентризму та тісно пов'язаним із ним гуманізмом. Екоцентристи, будучи противниками видового шовінізму (видизму або ж з англійської від «species» – «спешицизму»), вважають, що людина, як Homo Sapience, має моральний обов'язок захищати природне середовище та всіх живих істот. Однак через стрімке збільшення чисельності людської популяції зупинити деградацію біосфери неможливо за жодних досягнень прогресу та техніки. Саме тому екоцентристи закликають людей

керуватися не власними інстинктами, а розумом та почати свідомо обмежувати народжуваність. Цілком логічно, що провідна роль в екоцентризмі, там само як і в екофемінізмі відводиться жінкам. Однак, якщо останній сьогодні намагається почасти боротися із стереотипами, породженими есенціалізмом, то перший робить ставку на жіночу емансипацію як на засіб вирішення демографічної проблеми [16, с. 20].

Так, наприклад, В. Г. Горшков та А. М. Макарьєва зазначають, що для вирішення проблеми перенаселення земної кулі необхідно підключити «до сих пір малоактивну, мисленнєво пригнічену половину людства – жінок, які напряму відповідальні за зростання чисельності населення» [5]. На думку дослідників, жінки були позбавлені статусу повноправних конкурентоспроможних членів суспільства і стали розглядатися як біологічні машини з виробництва потрібної державі кількості дітей.

З набуттям статусу рівноправних членів суспільства жінки похитнули патріархальний інститут шлюбу та тим самим вплинули на скорочення народжуваності у розвинених країнах. Однак, цього виявилось недостатньо. Для остаточного вирішення проблеми з врятування біосфери, на думку В. Г. Горшкова та А. М. Макарьєвої, необхідно спочатку скоротити народжуваність до однієї дитини на десять жінок репродуктивного віку, а з поліпшенням демографічної ситуації перейти до однодітних родин за прикладом Китаю. Як зазначають дослідники, це цілком можливо при швидкому розширенні спільноти вільних від дітей (child–free) в усьому світі та повному скасуванні пенсійного віку з введенням пенсійного забезпечення тільки для непрацездатних літніх людей [4, с. 4].

Жіноча емансипація, на думку В. Р. Дольника, є найбезболіснішим інструментом скорочення популяції людей. Одним із наслідків жіночої емансипації є збільшення розлучень, а значить і зростає кількість матерів–одиначок. Як правило, зазначає дослідник, такі жінки народжують зазвичай вдвічі менше дітей, ніж ті, що перебувають у шлюбі [6, с. 10].

Отже, можна зробити два основних висновки щодо позицій біодетерміністів у гендерних питаннях. По–перше, біодетерміністи стверджують, що учать у процесі репродукції є первинним біологічним призначенням і чоловіка, і жінки. Це закріплено на анатомічному рівні та статевими ознаками. Однак, у суспільстві ми можемо спостерігати контроль людини над власним статевим життям (морально–етичні, релігійні, культурні, юридичні норми) та її емансипацію від власної репродуктивної функції. По–друге, біодетерміністи наголошують увагу на відмінності антропометричних характеристик у чоловіків та жінок. Сюди відноситься і ріст людини, і маса тіла, і співвідношення різних тканин, м'язів та органів в організмі. Саме тому, на думку біодетерміністів, стабільно нижчими на 9–21% є показники жінок у більшості видів спорту, проте гнучкість і грація – більш розвинені [16, с. 23].

Людмила Малес наводить тут заперечення, зауважуючи, що спортивні рекорди щороку «б'ються». Те, що колись вважалося досягненням серед чоловіків, сьогодні стає нормою для жінок і навпаки. І поки межі, яка б була нездолана шляхом вправ і тренувань тіла, не досягнуто. Окрім того, вага тіла, ріст, розвиненість різних тканин людини у сучасному суспільстві дуже сильно залежать від успадкованих дітьми схильностей, захворювань, дієти, способу життя і не в останню чергу – моди. Враховуючи складність визначення біологічної норми цих характеристик, розглядати їх нібито слід скоріше в рамках ґендерної, а не статевої диференціації [9, с. 110–111]. Однак, попри зміни у абсолютних цифрах рекордів їхні відносні значення, а саме у співвідношенні чоловічих рекордів з жіночими, зберігається стійкий диспаритет, який навряд чи вдасться коли–небудь подолати, не зруйнувавши самі статі.

Втім, цілком нехтувати соціально–гендерними корективами біологічної детермінованості статі все ж не варто. Так, наприклад, Лінда Ніколсон показала, що зміна суспільних звичаїв призводить і до зміни в організмі людини. В такий спосіб вона звернула увагу на те, що жінки стають фізично сильнішими, оскільки фізична жіноча сила стала соціально прийнятною. Крім того, змінюючи суспільні звичаї, можна впливати не тільки на зовнішній вигляд людини, а й на її внутрішню біологію з включенням змін в її генетичний код. Так, культурна перевага, надана тендітним жінкам у певних суспільствах, мабуть, призвела до переважного вибору саме таких жінок для репродуктивних цілей. Ніколсон твердить, що взаємні причинні зв'язки між біологією й суспільними звичаями зробили теоретично проблематичною ідею чіткої межі між природою та культурою [10, с. 349].

Як загальний висновок, можна засвідчити, що філософська концепція статі, запропонована Лу Саломе, може розглядатися як вихідна точка для подальших філософських пошуків біологічних засад множинної соціальної ідентичності. Це відкриває перспективу подальшої переоцінки деяких філософських концепцій гендеру – як тих, що надають біологічним засадам гендеру надмірного значення, так і тим, які прагнуть нівелювати вплив цих засад та ігнорувати їх.

Список використаних джерел

1. Аббаньяно, Н., 1998. 'Позитивный экзистенциализм', Перевод с итальянского А. Л. Зорина, В: Аббаньяно Н. *Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы*, Санкт–Петербург: *Алетейя*, с.289–335.

2. Больнов, ОФ., 2001. 'Новая укрытость. Проблема преодоления экзистенциализма. Введение', Перевод с немецкого, *Философская мысль*, №2, с.137–145.

3. Гармаш, Л., 2012. 'Совершенный друг и абсолютное зло Фридриха Ницше', В: Саломе Л. *Эротика*, Москва: *Культурная революция*, с.287–296.

4. Горшков, ВГ. и Макарьева, АМ., 2018а, 'Важное о самом главном: Малоизвестные аспекты демографической проблемы'. [online] Доступно: http://www.bioticregulation.ru/offprint/demogr.pdf [Дата звернення 11 вересня 2018].

5. Горшков, ВГ. и Макарьева, АМ. 2018b, 'Каковы причины деградации биосферы?'. [online] Доступно: http://www.bioticregulation.ru/ques.php?nn=5&lang=ru [Дата звернення 11 вересня 2018].

6. Дольник, ВР., 1997. 'Существуют ли биологические механизмы регуляции численности людей?', *Природа*, 1997, №6, с.6–13.

7. Камю, А., 1998. 'Человек бунтующий'. Перевод с французского, В: Камю А. *Сочинения*: В пяти томах, Т.3, Харьков: *Фолио*, с.59–360.

8. Кон, И., 2010. 'Меняющиеся мужчины в изменяющемся мире', *Этнографическое обозрение*, 2010, №6, с.99–114.

9. Малес, ЛВ., 2004. 'Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники', *Основи теорії ґендеру: Навчальний посібник*, Київ: *«К.І.С.»*, с.109–131.

10. Ніколсон, Л., 2006. 'Ґендер', пер. з англ., В: Драгер, Елісон М. та Янг, Айрис М. *Антологія феміністичної філософії*, Київ: *Основи*, с.348–356.

11. Саломе, Лу Андреас, 2012a. 'Мысли о проблемах любви', Перевод с немецкого Л. Гармаш и З. Венгеровой, В: Саломе Л. *Эротика*, Москва: *Культурная революция*, с.36–49.

12. Саломе, Лу Андреас, 2012b. 'Человек в ипостаси женщины', Перевод с немецкого Л. Гармаш и З. Венгеровой, В: Саломе Л. *Эротика*, Москва: *Культурная революция*, с.27–35.

13. Сартр, Ж.–П., 2001. 'Буття і ніщо. Нарис феноменологічної онтології', Переклад з французької В. Лях, П. Таращук, Київ: *Вид–во Соломії Павличко «Основи»*.

14. Хайдеггер, М., 1997. 'Бытие и время', Перевод с немецкого В. В. Бибихина, Москва: *Ad Marginem*.

15. Хейлз, К., 2002. 'Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці', Переклад з англійської: Є. Т. Марічев; наук. ред.: С. Ю. Шліпченко, Київ: *Ніка–Центр*.

16. Шевченко, ЗВ., 2016. 'Розуміння поняття ґендеру з точки зору біодетерміністських теорій', В: Пушонкова О. А. та Шевченко З. В. (ред.) *Ґендерні відносини: архетип, стереотип, ідентичність*, Черкаси: *видавець Чабаненко Ю.*, 202 с.

17. Perrett, DI., Lee, K., Penton–Voak, I., Burt, D. & 5 others, 1998. 'Effects of sexual dimorphism on facial attractiveness', In: *Nature*, №8, p.884–887.

References

1. Abban'jano, N., 1998. 'Pozitivnyj jekzistencializm (Positive existentialism)', Perevod s ital'janskogo A. L. Zorina, V: Abban'jano N. *Struktura jekzistencii. Vvedenie v jekzistencializm. Pozitivnyj jekzistencializm i drugie raboty*, Sankt–Peterburg: *Aletejja*, s.289–335.

2. Bol'nov, OF., 2001. 'Novaja ukrytost'. Problema preodolenija jekzistencializma. Vvedenie (New shelter. The problem of overcoming existentialism. Introduction))', Perevod s nemeckogo, *Filosofskaja mysl'*, №2, s.137–145.

3. Garmash, L., 2012. 'Sovershennyj drug i absoljutnoe zlo Fridriha Nicshe (Perfect friend and absolute evil of Friedrich Nietzsche)', V: Salome L. *Jerotika*, Moskva: *Kul'turnaja revoljucija*, s.287–296.

4. Gorshkov, VG. i Makar'eva, AM., 2018a, 'Vazhnoe o samom glavnom: Maloizvestnye aspekty demograficheskoj problemy (The most important thing: the little–known aspects of the demographic problem)'. [online] Dostupno: http://www.bioticregulation.ru/offprint/demogr.pdf [Data zvernennja 11 veresnja 2018].

5. Gorshkov, VG. i Makar'eva, AM. 2018b, 'Kakovy prichiny degradacii biosfery? (What are the causes of the degradation of the biosphere?)'. [online] Dostupno: http://www.bioticregulation.ru/ques.php?nn=5&lang=ru [Data zvernennja 11 veresnja 2018].

6. Dol'nik, VR., 1997. 'Sushhestvujut li biologicheskie mehanizmy reguljacii chislennosti ljudej? (Are there any biological mechanisms for regulating the number of people?)', *Priroda*, 1997, №6, s.6–13.

7. Kamju, A., 1998. 'Chelovek buntujushhij (Rebellious man)'. Perevod s francuzskogo, V: Kamju A. *Sochinenija: V pjati tomah*, T.3, Har'kov: *Folio*, s.59–360.

8. Kon, I., 2010. 'Menjajushhiesja muzhchiny v izmenjajushhemsja mire (Changing Men in a Changing World)', *Jetnograficheskoe obozrenie*, 2010, №6, s.99–114.

9. Males, LV., 2004. 'Biologichni, psyhologichni ta sociokul'turni chynnyky (Biological, psychological and socio–cultural factors)', *Osnovy teorii' g'enderu: Navchal'nyj posibnyk*, Kyi'v: *«K.I.S.»*, s.109–131.

10. Nikolson, L., 2006. 'G'ender (Gender)', per. z angl., V: Drager, Elison M. ta Jang, Ajrys M. *Antologija feministychnoi' filosofii'*, Kyi'v: *Osnovy*, s.348–356.

11. Salome, Lu Andreas, 2012a. 'Mysli o problemah ljubvi (Thoughts on the problems of love)', Perevod s nemeckogo L. Garmash i Z. Vengerovoj, V: Salome L. *Jerotika*, Moskva: *Kul'turnaja revoljucija*, s.36–49.

12. Salome, Lu Andreas, 2012b. 'Chelovek v ipostasi zhenshhiny (The man in the incarnation of women)', Perevod s nemeckogo L. Garmash i Z. Vengerovoj, V: Salome L. *Jerotika*, Moskva: *Kul'turnaja revoljucija*, s.27–35.

13. Sartr, Zh.–P., 2001. 'Buttja i nishho. Narys fenomenologichnoi' ontologii' (Being and nothing. Essay on phenomenological ontology)', Pereklad z francuz'koi' V. Ljah, P. Tarashhuk, Kyi'v: *Vyd–vo Solomii' Pavlychko «Osnovy»*.

14. Hajdegger, M., 1997. 'Bytie i vremja (Being and time)', Perevod s nemeckogo V. V. Bibihina, Moskva: *Ad Marginem*.

15. Hejlz, K., 2002. 'Jak my staly postljudstvom: Virtual'ni tila v kibernetyci, literaturi ta informatyci (As we became humanity: Virtual bodies in cybernetics, literature and computer science)', Pereklad z anglijs'koi': Je. T. Marichev; nauk. red.: S. Ju. Shlipchenko, Kyi'v: *Nika–Centr*.

16. Shevchenko, ZV., 2016. 'Rozuminnja ponjattja g'enderu z tochky zoru biodeterminists'kyh teorij (Understanding the concept of gender from the point of view of biodeterminist theories)', V: Pushonkova O. A. ta Shevchenko Z. V. (red.) *G'enderni vidnosyny: arhetyp, stereotyp, identychnist'*, Cherkasy: *vydavec' Chabanenko Ju.*, 202 s.

17. Perrett, DI., Lee, K., Penton–Voak, I., Burt, D. & 5 others, 1998. 'Effects of sexual dimorphism on facial attractiveness', In: *Nature*, №8, p.884–887.

* * *